

HAL
open science

Estat Català i República Federal Ibèrica: formulacions republicanes del segle XIX i principis del XX

Pere Gabriel

► **To cite this version:**

Pere Gabriel. Estat Català i República Federal Ibèrica: formulacions republicanes del segle XIX i principis del XX. Catalonia, 2015, 16, pp.27-52. hal-03640422

HAL Id: hal-03640422

<https://hal.science/hal-03640422>

Submitted on 13 Apr 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Estat Català i República Federal Ibèrica: formulacions republicanes del segle XIX i principis del XX

Pere GABRIEL

Universitat Autònoma de Barcelona
Pere.Gabriel@uab.cat

Résumé : Ce travail présente un panorama de la réflexion des républicains fédéraux catalans du XIXe siècle et début du XXe concernant la problématique ibériste.

Mots-clés : Catalogne XIXe siècle, état catalan, républicanisme, fédéralisme, ibérisme

1. Primers advertiments i primeres precisions

«Estat Català i República Federal Ibèrica»... Aquest és el títol genèric de les nostres intervencions¹. És, crec, ben sabut: en la contemporaneïtat catalana del segle XIX i potser encara més la del XX, sovint, el republicanisme i l'esquerra han llançat aquestes consignes, amb aquestes mateixes paraules o amb d'altres equivalents. Ho han fet, pràcticament sempre, entreligades. No cal dur aquí la famosa proclamació de la República Catalana per Francesc Macià el 14 d'abril de 1931 o la de Lluís Companys el Sis d'octubre de 1934, ben conegudes i recordades ara. També podríem rememorar la primera proclamació de l'Estat Català, per la Diputació revolucionària i federal de Barcelona, el 9 de març de 1873, o la d'uns mesos després, llavors a través de l'ocupació de l'Ajuntament, el juny, amb un cop de mà protagonitzat pels internacionalistes i una part dels federals. La persistència, si més no, de la retòrica a l'entorn dels dos conceptes, pot ser fàcilment corroborada: al marge de les formulacions dels grups macianistes des del 1919 i 1922 (quan Macià impulsà la creació del moviment d'Estat Català), en plena guerra civil hom hi tornà. Fou important, per exemple, la crida de l'anarcosindicalista Joan Peiró, que el 1938, després de la febre més revolucionària del 1936-1937, féu campanya per la creació d'una República Federal Socialista Ibèrica, un règim de transició social i de futur, que hauria de presidir la reconstrucció econòmica després de la guerra. En els diversos estats que la composarien, lliurement, es decidiria la fórmula més adient, reformista i liberal, estatalista i psoista o comunista, o, en fi, sindicalista i llibertària. Aquest darrer camí, ell creia, evidentment, que seria el que triaria Catalunya².

L'iberisme català comença a comptar amb una notòria historiografia de referència: Fèlix Cucurull (1990), Antoni Homs i Guzmán (1990), Montserrat Villas i Chalamanch (1992), M. Àngels Pérez (1992), Víctor Martínez-Gil (1997). També l'espanyol: Teodoro Martín Martín (1975), M. Victoria López-Cordón (1975), Pilar Vázquez Cuesta (1984, 1995), José Antonio Rocamora (1989 i 1994), Horst Hina (1986), Xosé M. Núñez Seixas (1992), Hipólito de la Torre Gómez (1983), etc. Cal, ahora, sens

¹ El diversos treballs de Pere Gabriel, Gemma Peralta i Jordi Pomés, aquí presentats, han estat el producte d'una feina conjunta realitzada dins el projecte ESNACAT, HAR 2010-21990, prorrogat el 2014, que ha comptat amb el finançament del MINECO.

² Vegeu el meu recull i la meva introducció a: PEIRÓ, Joan. *Escrits, 1917-1939*. Pere Gabriel ed. Barcelona: Edicions 62, 1975.

M. Núñez Seixas (1992), Hipólito de la Torre Gómez (1983), etc. Cal, ahora, sens dubte, destacar-ne la visió de la historiografia portuguesa més centrada en el republicanisme: Amadeu Carvalho Homem (2002), Fernando Catroga (1991), etc. Tots aquests autors han arribat a dibuixar una certa caracterització i n'han explicat la complexitat, ja que, sens dubte, l'afirmació iberista amagava molt diverses interpretacions i voluntats.

En realitat, un primer significat venia a donar voltes a l'entorn de la idea del retrobament d'una hipotètica unitat política peninsular perduda, almenys el d'una hipotètica i primigènia unitat històrica cultural. Es tractava, llavors, a partir d'aquesta constatació, d'anar a la reconstrucció d'un estat-nació espanyol més fort, sense posar en qüestió la noció cultural de matriu castellana del mateix. En alguns casos, fins i tot es propugnava la simple absorció de Portugal i l'enfortiment de l'unitarisme centralitzador de la nova Espanya, en consonància amb el que exigia tot estat-nació «modern», segons que hom afirmava. Ara bé, cal adonar-se que també s'arribava a la idea de l'enfortiment d'un nou estat-nació espanyol des de determinades formes més respectuoses amb la diversitat i la pluralitat cultural peninsular, que pretenien models d'estat més descentralitzats i fins i tot federals. Al segle XIX, l'iberisme de bona part del conservadorisme tradicionalista espanyol, també el català, o del federalisme progressista, català o no, aniria per aquí. De tota manera, especialment a mitjans del segle XIX, i com veurem més endavant, eren moltes les veus que hi veien més inconvenients que no avantatges en la pretesa unitat política peninsular i sols en determinades conjuntures la qüestió arribava a la primera plana del debat. En qualsevol cas, l'argument iberista més aplaudit era el d'ajudar a situar la «nova» Espanya, aquesta nova Espanya «ibèrica» i peninsular, en el concert de les nacions influents de l'època i, de manera ben particular en el context d'una civilització i aliança llatina que contrarestés el pes dels anglosaxons i els pobles germànics.

Arribats aquí, potser caldria recordar que també, ja des de mitjans del segle XIX, aquesta mena d'argumentació –la de la necessitat d'entrar en el concert de les nacions modernes del moment– estaria en la base de les formulacions republicanes federalistes portugueses favorables a la unió o federació ibèrica. Per exemple, en les de José Félix Henriques Nogueira (1823-1858) o, més endavant, Antero de Quental o Sebastião de Magalhães Lima (1850-1928).

La paradoxa seria –al marge de la major o menor viabilitat dels projectes formulats– que sols una idea de confederació entre Portugal i Espanya, sustentada en la col·laboració dels dos estats-nació concrets existents, venia a reconèixer la pervivència de la nació portuguesa en tant que nació històrica, cultural i política plena, i alhora no posava en qüestió la nació-estat espanyola. Com alguns historiadors –destacadament Víctor Martínez-Gil i potser Rocamora– han posat en relleu, de manera crec que molt suggestiva, la qüestió més decisiva és si existeix o no al segle XIX (i, si és el cas, com s'arriba a formular) un iberisme que incideixi en la difícil formulació, lenta i plena de giragonses, d'una idea de plurinacionalitat cultural i política a la península. És a dir, si, més enllà del reconeixement i respecte pel particularisme i la seva conversió en provincialisme i regionalisme dels diversos pobles peninsulars, hom podia efectivament anar al reconeixement de l'existència de diverses nacions plenes (culturals i políticament plenes), que lliurement poguessin o no implicar-se en la construcció d'un estat peninsular, ara sí totalment nou i allunyat de la matriu cultural i històrica castellana.

Nosaltres aquí no pretenem exactament entrar, i menys a fons, en el debat iberista. El nostre focus central de treball i atenció és el republicanisme català del segle XIX i la seva incidència en el debat sobre la nacionalització espanyola i la catalana. Per tant,

arribem, per dir-ho així, de trascantó a l'iberisme, de resquitllada. Els republicans catalans en parlen i ens ha semblat obligat entendre en quin sentit ho fan, amb quina intencionalitat i com integren aquestes opinions en les seves mirades sobre la definició de què era allò d'Espanya i què era Catalunya. Jo parlaré dels republicans federals, Jordi Pomés es centrarà justament amb el republicanisme no federal i sí possibilista i progressista. Finalment, en el seu torn, Gemma Peralta encetarà la consideració més iconogràfica o almenys gràfica de la qüestió a través de la premsa satírica i política que ha consultat.

2. Des de Portugal: debats i afirmacions republicanes iberistes del segle XIX, fins el 1910

El republicanisme portuguès mantingué, en ocasions, algunes posicions proiberistes, i, sobretot, no en defugí la polèmica. En part, perquè fou alta a Portugal la incidència ideològica del republicanisme hispànic, notablement en relació al republicanisme federal. Un esquema força admès³ assenyala que, conforme al que ja hem indicat en part, cal distingir l'unionisme unitarista i les formulacions federalistes. En el primer cas, l'unitarisme de fons pressuposava l'aposta per un estat fort i una administració centralista, en la línia del que per a molts havia de ser el model francès de la Tercera República. En aquest punt, quan sorgia el debat iberista, del que es tractava era de reforçar la presència internacional d'aquest estat fort i frenar l'excessiva dependència envers el Regne Unit i més en general l'hegemonia de les grans potències europees del moment. Per tant, el que hom podia formular era sols, i no sense reticències, una entesa bilateral amb Espanya d'igual a igual, una «federació» de dues nacions-estat. De tota manera, el que dominava dins aquest republicanisme unitarista i nacionalista –a l'igual que entre el liberalisme monàrquic també unitarista i nacionalista– era majoritàriament l'antiiberisme. Noms antiiberistes importants com Luciano Cordeiro, Alexandre Herculano, José Estêvão, etc., consideraven que el discurs sobre l'enfortiment de la Península era sols una maniobra que responia als interessos d'Espanya i també de França enfrontats a l'imperialisme britànic i l'alemany; per tant, en realitat, l'aposta unitarista i també la federal amenaçaven la independència nacional portuguesa i el seu ordre monàrquic-constitucional. En conjunt, la «qüestió ibèrica» al llarg de la segona meitat del segle XIX afavorí la lluita del liberalisme burgès contra l'iberisme i la difusió d'un patriotisme nacionalista, que, per exemple, es concretà en l'impuls a la commemoració de dates com la de l'u de desembre de 1640, quan Portugal «restaurà» la seva independència envers Espanya (amb una unió que s'havia mantingut des del 1580). Així el maig del 1861 hom creà l'Associação 1º de Dezembro, abocada a difondre un nou culte cívic a la nació⁴.

Distint fou el cas del republicanisme federal. A part d'uns primers debats dels anys cinquanta, el federalisme portuguès prengué cos i força teòrica justament en els anys del Sexenni Democràtic a Espanya, quan, entre d'altres, començaren a ser coneguts i molt actius noms com José Carrilho Videira (nascut el 1845), Francisco José Teixeira Bastos (1857-1902) i Teófilo Braga (en realitat Joaquim Teófilo Fernandes Braga, 1843-1924),

³ Vegeu per exemple, TAVARES RIBEIRO, Maria Manuela, CARVALHO HOMEM, Amadeu i DE LA TORRE GÓMEZ, Hipólito. «A Ibérica perante a República». Dins *Actas dos 3os Cursos Internacionais de Verão de Cascais (8 a 13 de Julho de 1996)*. Cascais: Câmara Municipal, 1997, vol. 3, p. 209-246. Maria Manuela Tavares Ribeiro moderà la sessió i en feu la presentació, Amadeu Carvalho Homem dissertà sobre «O anti-iberismo dos republicanos radicais portugueses (1870-1910)» i Hipólito de la Torre, sobre «Portugal frente a o perigo espanhol».

⁴ Vegeu CATROGA, Fernando. «Nacionalismo e Ecumenismo. A questão ibérica na segunda metade do século XIX», *Cultura, História e Filosofia*, Universidade Lisboa, vol. 6, 1985, p. 419-463.

nascut a les Açores, format i actiu a Coïmbra i finalment professor destacat de la Universitat de Lisboa. Aquell nou grup denuncià la pressió dels imperis i grans estats i assumí i desenvolupà un discurs federal que entenia alhora com a discurs de pau i antimonàrquic, i anticentralista, a tot Europa. Aviat, a més, el moviment s'obriria, almenys en el cas d'alguns dels seus membres inicials, cap al socialisme i la identificació amb la defensa dels interessos dels treballadors. Segons tota la seva argumentació, sols el republicanisme federal podia garantir, de manera consubstancial hom deia, el manteniment de la pròpia identitat i independència, sense imposicions i com a aposta progressiva i històricament inevitable. Era clar, per tant, que s'oposarien i denunciaven amb una total contundència les propostes d'«iberisme» en la mesura que aquest implicava una unió supeditada a l'Espanya unitarista i despòtica, centralista i homogeneïtzadora, però en el marc de l'avenç històricament objectiu del federalisme europeu, els portuguesos podien entrar en la hipòtesi d'una federació peninsular, que inevitablement comportaria el respecte i dibuix dels diversos estats històrics.

Cal tenir en compte que en la conjuntura del 1868, quan la revolució de setembre enderrocà els Borbons i més endavant, el 1873, es proclamà a Espanya la Primera República, que es pretenia federal, la situació espanyola era un referent positiu per als republicans portuguesos. Hi incidí, a més, l'establiment i fixació d'unes relacions concretes amb dirigents espanyols, quan els múltiples avatars polítics dugueren personalitats hispàniques a exiliar-se i refugiar-se a Lisboa i altres indrets portuguesos. A més, la presència del publicisme republicà federal espanyol a la premsa equivalent portuguesa fou en aquells moments especialment notòria. Sols alguns exemples. A Lisboa, a la *Republica Federal* (1869-1871) traduïren un dels textos claus del cosmopolitisme republicà federal de Fernando Garrido, *A Republica Democrática Federal Universal. Noções elementares dos princípios democráticos*, a part de publicar diversos articles de Roque Barcia. Pel seu costat, ensorrada la Primera República a Espanya, foren abundants les col·laboracions dels republicans espanyols refugiats a Portugal i en primer lloc a Lisboa. Al diari *Republica* (1874-1875), fundat i animat per Carrilho Videira, s'hi troben els noms de dirigents notoris, com Paul Angulo, Ramon Cala, Eduardo Benot, Nicolás Estévanez, Fernando Garrido, Gumersindo de la Rosa o Manuel de Lafuentes. Més encara, a *A Vanguardia* (1880-1881), el periòdic impulsat per Teófilo Braga, es repetiren les citacions i les explicacions laudatòries de Francesc Pi i Margall. El mateix Braga havia analitzat amb cert detall el 1879 l'obra de Pi *Las nacionalidades*, a la revista *Positivismo* de Porto.

El federalisme republicà portuguès es veié obligat a practicar un discurs inevitablement complex i potser contradictori. Per un costat, defensà la idea d'una articulació interna federal de Portugal, que anava més enllà de la simple reorganització administrativa territorial i que insistia en la importància i realitat històrica i natural de les seves particularitats regionals. Aquestes no venien sinó a concretar el discurs més general sobre les petites nacionalitats, sustentades en raons ètniques, el medi geogràfic i la persistència d'una determinada cultura, que girava a l'entorn de la llengua, la religió, el dret, la moral, etc. En aquesta línia, per tant, no eren estranyes les propostes que consideraven la conveniència de construir Portugal com una «confederació» de diversos estats regionals (una de les divisions proposades esmentava O Minho e Douro, Trás-os-Montes, as Beiras, a Extremadura, o Alentejo i o Algarve). Ara bé, davant d'aquest federalisme «intern», quan es tractava d'acabar la hipòtesi ibèrica, ressorgien les pors a l'absorció i la supeditació a Espanya. Llavors, hom tendia a considerar Portugal com una entitat i nació solidària i unitària, que, si era el cas, podia confederar-se no pas amb Espanya sinó amb els diversos estats nacionals en què calia subdividir aquesta. Per exemple, en una proposta del mateix Braga a *O Seculo* (28 desembre 1881) sobre «O

federalismo em Portugal», considerava que a Espanya, almenys calia tenir en compte, per un costat Catalunya, Navarra, Astúries i Galícia, i per l'altra Castella la Vella, Lleó, Castella la Nova, Extremadura i les Andalusies, una fragmentació que contrastava, alhora, amb la seva oposició llavors a tirar endavant amb una Federació Lusitana. Fins i tot, quan més endavant, deixà enrere aquesta «descompensació» a banda i banda, en el pròleg al llibre de Ribera Rovira *Iberisme* del 1907, parlà de tres entitats fonamentals per a sustentar la Confederació Ibèrica: Portugal, Castella i Catalunya, enteses com a les tres «imperecívies» nacionalitats peninsulars.

Finalment, és útil recordar un fet molt elemental. Les dificultats de la pròpia estructuració del partit en tant que tal i la lluita interna de les diverses famílies i grups locals situà el debat iberista en una posició clarament secundària, especialment en els primers anys del nou segle XX, i no parlem ja quan arribà la proclamació de la República a Portugal el 1910⁵.

3. L'iberisme i la política internacional. El debat dels estats-nació a Europa.

No hauríem d'oblidar que el segle XIX i especialment a l'entorn de mitjans del segle XIX, el debat iberista, la «qüestió ibèrica», fou en gran mesura un tema de política internacional, en el context de les polítiques francesa i anglesa de cara a la unificació italiana i alemanya. Qualsevol debat de política interior a Espanya –i també a Portugal– implicava una certa recomposició del mapa europeu que aquelles dues potències, amb permís de l'Imperi Austríac, s'esforçaven a fixar. La problemàtica a l'entorn del catolicisme –i del paper del Vaticà i els Estats Pontificis– acabava, a més, de perfilar el panorama. Duguem aquí dos exemples rellevants.

És força conegut i la bibliografia sobre l'iberisme de sempre s'hi ha referit a bastament⁶. Una primera impulsó sobre el tema es produí en els primers anys cinquanta i hi tingué un paper fonamental el diplomàtic català Sinibald de Mas i Sans (Barcelona 1809 – Madrid 1869). La seva obra, *La Iberia. Memoria sobre la unión pacífica y legal de Portugal y España*, tingué diverses edicions en portuguès (almenys tres, el 1852, 1853 i 1855) i en castellà (1852, 1853, 1854, 1856 i 1868)⁷. Hom acostuma a resumir que proposà la «unió pacífica entre Portugal i Espanya amb una fórmula monàrquica». Ara bé, l'important crec que fou la seva argumentació favorable a una fusió nacional peninsular, que inevitablement implicava la supeditació portuguesa a la matriu espanyola, la seva dura crítica a les posicions federals –que no eren vistes sinó com a retrocessos i retorns al passat feudal–, la defensa (sols un punt matisada) d'un estat centralitzat vist com a instrument fonamental de la modernitat econòmica i política, i les moltes consideracions a l'entorn del futur dels grans estats-nació i alhora la inevitable

⁵ És útil i suggestiu el paral·lelisme que fa Josep Sánchez Cervelló de l'evolució política portuguesa i espanyola als segles XIX-XX: «Portugal y España: encuentros y desencuentros», dins *Portugal Contemporáneo*, número monogràfic d'*Historia y Política*, Diego Palacios Cerezales ed. Madrid, núm. 7 (2002/1), p. 267-287. Un intent més ampli d'història comparada entre els dos països fou, de tota manera, *España y Portugal. Siglos IX-XX*, Hipólito de la Torre coord. Madrid: 1998, Síntesis. Cal afegir, que la commemoració de la crisi del 1898 afavorí una certa atenció de la historiografia espanyola en aquesta direcció. Vegeu, per exemple, *Los 98 ibéricos y el mar*, Antonio Morales Moya coord. Madrid: Comisaría General de España, Expo 98, 1998, 5 vols., i *Los fines de siglo en España y Portugal*, Mariano Esteban de Vega & Antonio Morales Moya eds. Jaén: Universidad, 1999.

⁶ Esmentem en especial, amb informacions i anàlisis d'entitat sobre la qüestió, DEL NIDO Y SEGALERVA, Juan. *La Unión Ibérica. Estudio crítico, histórico de este problema*. Madrid: Tipografías de Prudencio P. de Velasco, 1914.

⁷ Una bona explicació sobre les diverses edicions a MEIRELES PEREIRA, Maria da Conceição. «Sinibaldo de Mas: el diplomático español partidario del iberismo». *Anuario de derecho internacional*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, vol. XVII, 2001, p. 351-370.

competència internacional (sols els grans estats-nació podien resistir la pressió de les grans potències europees). Com acabo d'esmentar, a més, les referències a la problemàtica de les unificacions i el paper de les potències europees foren clares.

De tota manera, hi ha un altre exemple, ben representatiu del que aquí pretenem argumentar, on pot veure's la forta oposició que els argumentaris iberistes dels republicans, demòcrates i progressistes catalans del moment generaren entre la dreta, i com aquesta valorava la situació internacional del moment. El juliol de 1862 la *Revista Católica*, editada a Barcelona, amb el subtítol de «Historia contemporánea de los padecimientos y triunfos de la Iglesia de Jesucristo», es feu ressò de les repercussions a França i, de retruc, a Espanya, del casament del rei de Portugal. A París, denunciava la *Revista Católica* barcelonina, diaris propers al «príncep Napoleó» es manifestaven contents perquè el rei Don Luis de Portugal mantenia simpaties per la revolució italiana i professava les mateixes idees que Victor Manuel, i havia impedit als bisbes de Portugal anar a Roma. A més alertava sobre les maniobres per a forçar una unió ibèrica, que rebutjava:

Efectivamente, no faltan unitarios que quisieran anexionar a Portugal y a España. El ejemplo del Piamonte es contagioso, y los consejeros de aventuras han sugerido ya muchas veces en Lisboa proyectos de ambición, demasiado justificados por las empresas del *derecho nuevo*, triunfantes en la península italiana. Ahora ya estos consejeros ni aún se cuidan de disfrazarse: aviso a la nacionalidad española.

A més, calia tenir en compte els rumors que corrien en els cercles ministerials de la capital francesa:

Francia, dicen, herida por la política de España en Méjico, sólo espera una ocasión para borrarla del mapa de Europa; y Portugal, después de ser por mucho tiempo provincia española, verá en adelante a España transformarse en provincia portuguesa.

El debat no era cosa sols de la premsa catòlica i més tradicionalista de Barcelona:

La Regeneración, *El Pensamiento* y *La España* dan el grito de alerta; nosotros unimos nuestra débil voz a la de nuestros apreciables colegas. Nunca están de más las precauciones y los avisos cuando se trata de asuntos de tal gravedad. No obstante, si hemos de decir lo que sentimos, el casamiento del Rey de Portugal no nos inspira grandes recelos. La España que no se dejó conquistar por los mayores imperios del mundo, no creemos pueda ser absorbida por una nación de cuatro millones de almas. Es verdad que el Piamonte se ha anexionado el Reino de Nápoles; pero media entre Nápoles y España una gran diferencia. Aquí no hay la corrupción de Nápoles, ni tantos traidores por una parte, ni tantos cobardes por otra. Los mismos partidos que acarician la idea de la unión ibérica no comprarían su realización sacrificando su patria. En Italia mismo, el nombre de Liborio Romano anda cubierto con un pendón de ignominia; estamos en la convicción de que ningún español querría hoy representar el papel de Liborio Romano⁸.

Aquesta reacció, amb una major denúncia del «liberalisme» i les teories dissolvents anticatòliques, es veié reafirmada al cap de dos anys, quan a la mateixa revista, l'exdiputat moderat Tomàs Illa i Balaguer, que havia estat també regidor de Barcelona als anys trenta i era un dels principals fabricants de seda de Catalunya, s'encarregà de

⁸ *Revista Católica*, Barcelona, núm. 15 (juliol de 1862), p. 232-233.

comentar i contestar un fulletó publicat a l'entorn del viatge del rei consort Don Francesc d'Assís a París:

Continua el oficioso consejero diciendo: «Lo que está pasando en Italia, desde que falta la sabiduría que presidió la redacción del tratado de Villafranca, es la prueba más elocuente de nuestro aserto. La revolución triunfó allí, aunque se diga lo contrario. Lo mismo, dice, acontecería en España, si tomando forma los sueños de algunos ambiciosos, llegara a comprometerse la existencia del trono de los Borbones, en provecho de la casa de Braganza.

[...]

Por lo que hace a la idea de la unión ibérica nacida no sabemos donde, pero como quiera con la más perversa intención, dice bien el articulista, cuando la llama sueños de algunos ambiciosos. Quédense en paz los portugueses con sus reyes, nosotros estamos muy bien con nuestra augusta Reina y su regia estirpe. Los que otra cosa deseen, o andan muy desacordados, o sirven a intereses opuestos a la felicidad de la nación.

Al final, Tomàs Illa feia un resum de les seves reflexions:

El último párrafo del folleto resume en cierto modo todo el pensamiento que entraña, que es la unión, el asimilamiento moral y material de Francia y España. Esta parece ser la síntesis á que aspira el folletista.

No sin razón ha tenido en tanta alarma la debatida cuestión de si es conveniente ó no la construcción de la vía férrea de los Alduides, puesto que la inauguración de la del Norte ha dado pié para escribir un folleto que se ha permitido verter unas ideas que deben ser tan antipáticas á todo buen español.

De muy buen grado entraríamos en largas consideraciones sobre la inconveniencia de entrar en las miras indicadas; pero no lo consideramos prudente. Con las indicaciones emitidas basta y sobra para concluir que á la España le conviene dedicarse con el mayor esmero á buscar su mayor bien moral y material para ser fuerte y respetada; pero en cuanto á contraer intimidades y alianzas que puedan arrastrarla á complicaciones, eso no, mil veces no; esto no haría mas que traernos fatales resultados.

Barcelona 6 setiembre de 1864. – Tomás Illa y Balaguer⁹

4. El federalisme i el republicanisme federal hispànic. Iberisme, nacionalisme i Sexenni.

Com dèiem, l'afirmació d'un cert iberisme al llarg del segle XIX acostuma a amagar la idea d'una formulació més «completa», potser renovada, però, en qualsevol cas, més potent, de l'estat-nació espanyol. També, parlant en general, en el cas del federalisme i del republicanisme federal. Algunes excepcions hi deu haver i ja les esmentaré.

Arribats aquí, però, em calen algunes precisions. Hi ha moltes menes de federalismes, tant espanyols com catalans. Deixem ara de banda el federalisme de matriu conservadora i tradicionalista o carlina, tanmateix amb formulacions d'interès sobre la qüestió que ens ocupa, notablement ja sota la Restauració i a finals del segle, com fou el cas de Francesc Romaní de Puigdemogoles i potser Josep Pella i Forgas. Fixem-nos en els federalismes republicans i, d'entrada, constatem que molts republicans que en una determinada conjuntura, en temps del Sexenni Democràtic del 1868-1874, s'afirmaren federals, ben aviat deixaren de dir-s'ho i se n'apartaren, sovint amb escarafalls i sempre amb moltes crítiques i prevencions. Sense entrar ara en cap

⁹ *Revista Catòlica*, Barcelona, núm. 23 (juliol 1864), p. 494-499.

aproximació àmplia i general, quedem-nos amb el fet que a Espanya l'afirmació federal del partit republicà es produí l'octubre del 1868 de la mà de José M. Orense, el qual abans no havia aprofundit gaire en la qüestió i en tot cas la seva referència no era sinó anglesa, a relacionar amb el self-government municipal. També, com deia, personatges i dirigents notables com el mateix Emilio Castelar o Nicolás Salmerón, dos dels quatre presidents de la Primera República de 1873, no esperaren ni tan sols al 1875 per a abandonar el qualificatiu. En realitat, el seu republicanisme, ideològicament, tingué ben poques referències federals i més aviat mantingué contactes amb el republicanisme de matriu progressista francesa o amb l'institucionisme liberal i l'organicisme de mirada alemanya. I paga la pena de tenir ben en compte que no estem parlant sols de dues persones per influents que fossin sinó de dos dels grans corrents del republicanisme (el possibilista i el salmeronià), els quals, juntament amb el republicanisme progressista i zorrillista, de conversió republicana abrupta el 1875 (que convivia amb el populisme més cridaner), constituïren el gruix del republicanisme més respectable i senyor, de segur amb una major voluntat burgesa liberal, al llarg del darrer terç del segle XIX. He d'afegir que la bibliografia existent, fins i tot la més actual, acostuma a generar força confusions en aquest punt, ja que accepta sense més la denominació primerenca del partit el 1868 i tendeix a ignorar i minimitzar la clarificació semàntica que es produeix a partir del 1875. Per tant, massa sovint, qualifica d'opinions federals les que segurament no ho són tant, de federals.

Així, doncs, quins foren, més pròpiament, els federalismes republicans a Espanya? Crec que es poden identificar tres grans matrius. Sens dubte, amb tots els matisos que es vulguin, el federalisme més social era el pimargallià. Més social en tant que la seva aposta intentava de manera central trobar una articulació no ja política o institucional, sinó més fonamentalment social, de la pràctica democràtica, amb grans dosis i formulacions que giraven a l'entorn de formes de democràcia directa; alhora, també més social, en tant que certament adoptava un contingut molt explícitament donat a la concepció classista de la societat i la reivindicació popular i obrera.

Una segona línia era justament la que girava a l'entorn de la construcció institucional i política d'un nou estat a Espanya, que havia de trencar amb el centralisme i l'unitarisme cultural i polític de l'absolutisme, i si més no, maldava per a l'encaix dels regionalismes existents i el reconeixement del paper de les elits intel·lectuals de les antigues «províncies». Cal tenir ben en compte que la pràctica totalitat dels moviments regionalistes articulats a Espanya els vuitanta i noranta del segle XIX –galleguisme, andalusisme, fins i tot una part del basquisme, etc., o, amb característiques particulars, el catalanisme polític, partiren de nuclis i grups autoproclamats federals (molts amb experiències i obediències pimargallianes).

En fi, una tercera referència federal era la que crec que hauríem de dir universalista, molt marcada, de forma persistent, per les pautes del quaranta-vuit. Es tractava en aquest cas d'un federalisme abocat a la solució harmònica de les tensions i conflictes internacionals, que posava en el centre de les reflexions la pau i era bel·ligerantment cosmopolita (el que no li impedia assumir, en ocasions, tesis mazzinianes). En parlaré una mica amb atenció, perquè un dels seus grans dirigents i teòrics havia de ser justament Fernando Garrido, amb una intensa trajectòria també catalana.

Davant d'aquestes tres interpretacions sols podia mantenir d'alguna manera el qualificatiu de federal el republicanisme més organicista –sigui el que havia impulsat Estanislau Figueres, sigui el que provenia més directament de l'institucionisme madrileny–, encara que, cada cop més, com ja he dit, deixaren d'usar l'adjectiu i maldaren per diferenciar-se i allunyar-se tant del federalisme pactista pimargallià com del regionalista; si de cas, podien mantenir el discurs universalista.

És el que més s'ha estudiat: la revolució del 1868 obrí un moment de febre iberista molt important. Progressistes, demòcrates i republicans s'hi implicaren destacadament. No he de repetir ara, tanmateix, el que altres ja han explicat. Que en general l'entusiasme –sobre tot el progressista i el demòcrata– es diluí quan arribà la proclamació del rei Amadeu de Savoia el 1870, cap de la monarquia constitucional espanyola, i per tant hom deixà definitivament de banda l'opció d'una unificació a través del rei portuguès Ferran de Coburg, de la mateixa manera que davant la proclamació de la Primera República el 1873 molts republicans també s'oblidaren de la qüestió.

Quines foren les argumentacions iberistes republicanes federals? Sens dubte –i pel que ja he explicat– una part de l'així denominat a l'època (Castelar i Salmerón) no s'apartà massa del debat i la formulació clàssica a l'entorn d'un cert reconeixement de la varietat pluricultural peninsular, on es situava també Portugal, i la idea que amb aquell reconeixement es podria reconstruir i enfortir l'estat-nació espanyol entès no sols com a institució política sinó també cultural, i sense posar en dubte la seva matriu castellana. Fou major, però, la complexitat de les posicions més pròpiament federals (per exemple, Pi i Margall, Estanislau Figueras, o Fernando Garrido).

Pi i Margall fou el responsable (molt acompanyat en aquest punt per Valentí Almirall) de la fórmula que tanta tinta va fer córrer i tantes crítiques republicanes no federals li reportaren: per a construir un nou estat federal calia partir de zero, calia per dir-ho així destruir les institucions i formes de l'estat existent (de clara herència monàrquica, absolutista i centralista) i construir-ne un de nou de baix a dalt. El nou estat es faria de bell nou, la qual cosa no volia dir que en el procés i les propostes no es tinguessin en compte les experiències històriques, a través justament de la voluntat popular. Com he dit, el seu model no era exactament una proposta d'encaix territorial de les nacionalitats i pobles sinó que tenia molt a veure amb la seva idea de la pràctica democràtica i l'articulació de formes de democràcia directa i popular. Ara bé, fàcilment, s'hi podia adequar (al llarg de la seva vida Pi ho reiterà diverses vegades): la condició per ell era, clar, que l'encaix es fes des de l'afirmació democràtica i popular i en el nou dibuix no hi prevalguessin polítiques i ideologies del passat, no liberals. Fou en aquest context que el pimargallianisme creia que en la nova situació hom podia confiar que Portugal s'hi afegís. Una mica el mateix passava amb les apostes més «regionalitzadores» o «pre-nacionalitàries» federals, que podien esperar un nou estat si més no més equilibrat i amb un major paper multipolar. S'ha tret importància al fet que tant Pi com altres federals «regionalistes» reivindicassin els antics regnes medievals o la realitat històrica prèvia a la unificació unitarista liberal (s'acostuma a dir que sols ho feien de manera instrumental per a poder fer algun dibuix territorial), però a mi sí em sembla que és un fet central. Justament, en la mesura que no eren monàrquics ni somiaven a recuperar antics corporativismes ni societats estamentals, el dibuix que pretenia conservar els antics regnes era una manera de mantenir viva la entitat històrica, la història, i per tant també alguna mena d'etnicitat (en el sentit, és clar, sobretot cultural). Per tant, em sembla incorrecte afirmar sense més –com molts encara fan– que el republicanisme federal del vuit-cents –a diferència del regionalisme i conservadorisme– no contemplava cap concepció «cultural» de la nació i per tant es tancava les portes a la distinció entre estat i nació.

La clau està en veure fins a quin punt també aquest federalisme acceptava o no tant la concepció cultural d'una nació espanyola amb les formulacions més tradicionals i derivades de la centralitat castellana de l'Estat. En aquest punt certament es difícil trobar –fora de Catalunya, però no a Catalunya– manifestacions que entressin a discutir obertament la existència d'una nació espanyola segons els paràmetres fixats a l'època.

Ara bé, no sempre la «regionalització» era una simple acceptació de la supeditació a una unitat cultural superior –l'espanyola.

Potser qui més s'allunyà de la problemàtica «nacional» i la «plurinacionalitat» interna peninsular fou Fernando Garrido i el seu cosmopolitisme. Garrido entengué ja des de 1855 la federació com a instrument de dissolució de les nacionalitats i els sentiments nacionals. Com a instrument per tal d'instaurar la federació universal i per tant a la llarga la total dissolució de les pàtries i els sentiments nacionals. Vegem-ne el que deia a *La República Democrática Federal y Universal* (1855):

P. ¿Qué se debe entender por R...?

R. El Gobierno directo del Pueblo por sí mismo, y la Federación de todos los pueblos.

La R D, F y U tiene por base la soberanía individual, origen de todo el derecho.

Por objeto el perfeccionamiento moral y material del hombre.

Por medios, la igualdad, la fraternidad, el trabajo y la ilustración.

Por garantía, la federación de todos los pueblos reunidos en una imperecedera fraternidad, que hará imposible el renacimiento de los tronos, con sus odiosos privilegios, monopolios, ejércitos, ciudadelas y cadalsos.

La R D F y U es la institución llamada, por la inflexible ley del progreso, a poner fin al horrible fraccionamiento de las instituciones monárquicas, feudales y semibárbaras, que dividen todavía los pueblos por la fuerza, como rebaños encerrados en sus rediles.

R. La especie humana aspira a la Unidad, a constituir un solo Pueblo, una sola familia de hermanos. Todos sus esfuerzos tienden a ese resultado final y glorioso. Las ciencias, las artes, la política, las religiones, la filosofía, todas las manifestaciones de la inteligencia [...] demuestran, de una manera indudable, que la unidad de la especie humana es una de las condiciones providenciales de su destino terrestre.

Pero la humanidad no adelanta en esa carrera sino paso a paso, gradualmente.

[...]

Los supuestos derechos de los reyes son incompatibles con los derechos individuales, con la unidad federativa de las naciones y de los continentes.

La fuerza invencible de la democracia consiste en que sólo ella es la genuina expresión de la necesidad de estas nuevas unidades sociales, cuya constitución reclaman hoy imperiosamente las exigencias de la civilización y del progreso.

La Europa, al derribar definitivamente los viejos tronos carcomidos, restos de la conquista, constituirá inmediatamente la Federación democrática o *Administración Central* del continente europeo, objeto de la próxima revolución y término de la evolución política, cuya última fase empezada en Francia a últimos del pasado siglo, toca ya a su fin. A medida que los diversos continentes que componen el mundo vayan, impulsados por los progresos de la civilización, constituyendo sus respectivas unidades o administraciones continentales, irán uniéndose a los que ya las hayan constituido, formando así la gran administración federativa universal, de la que resultará la unidad de la Especie Humana, por la Libertad y para la felicidad de cada uno de los individuos que la componen [...].

P. Sin duda es brillante el porvenir [...]; pero me parece muy difícil, sino imposible, que llegue a realizarse si se atiende a la diversidad de intereses, lenguas, usos, religiones y odios que separan unas de otras las naciones.

R. Así parece, si se considera empíricamente; sin embargo, la diferencia de lenguas, usos, costumbres y preocupaciones de las diversas provincias de España, no impidieron que todos se unieran con estrechos vínculos formando la unidad nacional, que con tanto valor hemos sabido conservar y defender.

Esto mismo podrías decirse de las demás naciones de Europa, que en tiempos no lejanos estuvieron también divididas en pequeñas naciones independientes, con distintas leyes, usos y costumbres. ¿Por qué, pues, no podrían todas las naciones de Europa unirse en una gran República Federal, conservando en tanto que lo creyeran conveniente sus usos, lenguas, religiones y demás particularidades que las distinguen

unas de otras? Esto, aunque parece difícil, no sólo no lo es sino que es fácil, necesario, indispensable; es una necesidad que todas las personas ilustradas comprenden ya, y que es preciso satisfacer.

Com podem veure, la interpretació de la federació que hom feia implicava la unió, no uniformadora això sí, una unitat en tot cas d'abast sobre tot internacional, i, més encara, cosmopolita i universal. No era com en Pi, o en Proudhon, una forma de vertebració social sinó una forma, que es considerava adequada, de relació entre els pobles. I, clarament, aspirava a la «dissolució» dels estats-nació en nom del cosmopolitisme, però en la mesura que l'important era la relació fraternal entre els homes, tampoc no es posaven en qüestió les entitats nacionals culturals preexistents i ja hegemòniques.

Garrido, justament, fou un dels que més teoritzà en relació a la unificació ibèrica, tot proposant una confederació ibèrica, que devia enfortir i assegurar la contribució espanyola al llatínisme. Significativament, el seu mapa dels estats a confederar a la península (divuit) era molt lax i no tenia excessius problemes en ignorar la realitat més històrica, tot acceptant en part les divisions administratives borbòniques. Una de les seves propostes d'«estats» a federar era: Castella la Nova, Castella la Vella, Vascongades, Aragó, Navarra, Catalunya, Balears, Astúries, Galícia, València, Múrcia i Canàries, que es podien assimilar en algun sentit a les regions històriques, però refeia els mapes més tradicionals a l'incorporar a Extremadura la província de Huelva i significar com a «estat» Sevilla, mentre que Andalusia restava circumscrita de fet a l'àrea oriental. Pel seu costat, Portugal no apareixia com a tal, sinó a través de tres estats nous, els de Tras os Montes, Beira i Alentejo¹⁰. D'altra banda, en el cas de Bascos i Catalans, el mateix text de Garrido obria les portes a que s'unifiquessin a banda i banda dels Pirineus i triessin llavor amb qui volien anar –amb Espanya o amb França. L'important era, tanmateix, el camí dibuixat cap als Estats Units d'Europa: la confederació ibèrica havia de ser una de les dotze que composarien la federació europea, que havia d'assegurar la pau i impedir el retorn a l'opressió, i en la direcció ja assenyalada dissoldre els conflictes entre les nacions i anar avançant cap l'universalisme i la desaparició de les «pàtries».

Seguint en el Sexenni, les glosses de l'Assemblea Federal reunida a Madrid, que configurà el partit i el seu programa l'abril de 1870, abordà també la problemàtica iberista. Un dels glossadors fou Manuel Fernández Herrero, autor d'altra banda d'una *Historia de las Germanías de Valencia*, qui recordà que ja Ceferí Tresserra (a *Tablas democráticas*) havia fixat com a cantons o estats bàsics de la geografia espanyola, els deu següents: Catalunya (1.709.842 habitants); València i Múrcia (1.864.642); Granada i Còrdova (1.927.755); Sevilla y Extremadura (1.749.653); Castella la Nova (1.495.245), Aragó (891.667); Vascongades i Navarra (728.840); Castella la Vella (1.196.823); Lleó (1.284.065); i Astúries y Galícia (2.343.760). Afegia que: «Si como es de esperar, una vez formada la Federación española se confederan con nosotros los portugueses, en uso de su libérrima voluntad, contando a la presente aquel reino 3.987.861 habitantes, pueden formar tres Estados, aprovechando las divisiones naturales que resultan, al cruzar su país el Tajo y el Duero, cuyos ríos naciendo en nuestro territorio, atraviesan el reino vecino para desembocar en el Océano.» El mateix autor continuava: a l'entretant, a la part espanyola, caldria afegir als cantons prefixats dos més, amb les Illes Balears (269.818 habitants) i les Illes Canàries (237.036). Finalment, caldria afegir els estats de les colònies, les Antilles i les Filipines¹¹. És clar que aquesta línia argumental era

¹⁰ *Los Estados Unidos de Iberia*. Madrid: 1869, cap. VII.

¹¹ FERNÁNDEZ HERRERO, Manuel. *El federalismo. Organización, resoluciones y conducta del partido según el manifiesto de la Asamblea Federal*. Madrid: Imp. Álvarez, 1870, 64 p. En el text es feia constar

distinta de l'anterior, la més abocada a la universalització i dissolució de les pàtries, que hem exemplificat en les propostes de Fernando Garrido. Ara del que es tractava era d'acceptar la distinta personalitat de les dues «nacions» (potser dels dos «estats-nació», Espanya i Portugal), i alhora de propugnar la conversió respectiva en dues repúbliques federals, cosa que facilitaria la lliure voluntat d'anar a una confederació peninsular. També, quedava més o menys implícit que una Espanya dividida podria allunyar als ulls de Portugal el temor de ser absorbida per Espanya; també, a l'inrevés, que un Portugal dividit no generaria la por espanyola. En tot cas, el document de l'Assemblea, la III resolució, literalment havia afirmat:

La Asamblea declara que ha visto con singular satisfacción el entusiasmo que ha reinado en las reuniones que acaban de verificarse en Lisboa y Oporto a favor de la República democrática-federal, y acuerda que se dirija en este sentido un mensaje a los ciudadanos Latino Coelho y Viera de Castro, que han tomado una parte muy activa en dichas reuniones, interpretando, con todos los demás concurrentes, los sentimientos de fraternidad que anima a los republicanos de ambos países para llegar en breve plazo a estrechar sus relaciones políticas y económicas bajo la forma común de la federación.

Els debats d'aquella Assemblea han permès d'afirmar a la major part de la historiografia espanyola contemporània, potser abusivament, que, en general, per als federals i els mateixos pactistes, Portugal era una part d'Espanya. Així, Rafael Serrano ha escrit: «[...] en efecto, tal y como razonaban los pactistas españoles, el pueblo portugués, que se rebelaría contra toda tentativa de unión monárquica con España – como la que procuraron sacar adelante los gobiernos de la coalición monárquico-democrática, ofreciendo el trono vacante al rey de Portugal o, en su defecto, a su padre, se esperaba que estuviera dispuesto aceptar una federación peninsular que les permitiera conservar su autonomía, como nosotros conservamos la nuestra, a la sombra de una sola bandera y en el seno de una sola nación»¹². Opinió semblant és la de Gloria Espigado: «se llegó a pensar en una "Federación Ibérica", sosteniendo que Portugal no consentiría unirse a España bajo un régimen monárquico, por temor a ser absorbida por el resto del territorio peninsular, tal y como ocurrió en tiempos de Felipe II. Sin embargo, estos reparos desaparecerían –pensaban con un enorme optimismo nuestros federales– cuando Portugal tuviese la opción de federarse como un Estado más, conservando sus tradiciones y leyes propias, bajo un régimen republicano y federal»¹³.

4. El republicanisme federal català i l'iberisme. La intransigència catalana: Valentí Almirall. El primer Roca i Farreras.

Les primeres referències republicanes que he trobat a l'entorn de l'iberisme a Catalunya són del 1842 i cal emmarcar-les dins els discursos a l'entorn de l'avenç imparable del progrés polític a Europa. En *El Republicano*, el primer òrgan de premsa

intereses, a pesar de su inmensa distancia, sería más fácil quisieran conservar esta unión, fruto del completo ejercicio de su omnimoda libertad, y entrando de lleno en el goce de sus derechos, que no imponiéndola nosotros, como hasta aquí, por medio de la fuerza, la que nos enajena las simpatías de aquellos naturales, y los impulsa a trabajar constantemente por su separación de la metrópoli». (p. 26).

¹² SERRANO, Rafael. «La Primera República: el reto no cumplido de construir un estado federal en España». Dins *Poder y territorio en la España del siglo XIX. De las Cortes de Cádiz a la Restauración*. Santiago de Compostela: Universidad, p. 259. Significativament, Serrano també hi comenta la influència que exercien les coetànies unificacions nacionals italiana i alemanya.

¹³ *La Primera República en Cádiz. Estructura social y comportamiento político durante 1873*. Sevilla / Cádiz/ Jerez: Caja de San Fernando, 1993, p. 152.

imparable del progrés polític a Europa. En *El Republicano*, el primer òrgan de premsa explícitament republicà que es publicà a Barcelona, al número 11, datat el 24 d'octubre de 1842, dilluns, a la primera plana, amb un optimisme desbordant, hom glossava l'avenç inexorable de la República «no solo en nuestra España [...] sí que también en la Europa entera» i hom raonava:

Empezaremos por Portugal, esa nación que tantas simpatías ha tenido siempre con la nuestra, está por estallar, o al menos se trabaja mucho para conseguir un pronunciamiento en sentido democrático dirigido por hombres célebres en política y virtudes y cuyo triunfo no puede dudarse por la misma esclavitud en que la tienen sumergida. En la Suecia, Dinamarca, y Bélgica, cada día descubren nuevas conspiraciones dirigidas por hombres libres que desean convertir aquellas monarquías en repúblicas independientes. En Alemania y pequeños estados de Italia [...].

En la mateixa direcció, es pot afegir (també amb citacions explícites de Portugal) el que hom deia en el número 14, del 31 d'octubre de 1842, a les pp. 1-2: «¡Qué harán los pueblos!» [...] Cuanto decimos sobre la Francia es aplicable con mayoría de razón a Portugal y España... Nuestros hermanos de Portugal no esperan sino la señal; allende los Pirineos están dispuestos a darnos la mano...». Pel que he pogut veure, en definitiva, les referències primerenques a la qüestió no anaven més enllà. La lluita dels pobles i els ciutadans conscients per la República era comuna i els portuguesos no deixaven de formar-ne part, fraternalment, al costat dels espanyols.

No entraré en el detall de l'obra i actuació de Valentí Almirall (1841-1904), sens dubte un dels grans autors del catalanisme polític del segle XIX. Consignem, simplement, que, a partir de 1868, Almirall va liderar la intransigència política del republicanisme federal a Barcelona i va intentar, amb immediatesa, la formulació nítida d'un projecte federal per a Espanya en el qual havia d'encabir-se Catalunya. Va llançar immediatament dues propostes de significació i abast. D'una banda, unes *Bases per a la Constitució Federal de la Nació Espanyola i per a l'Estat de Catalunya*, redactades i discutides pel seu grup –el Club dels Federalistes– el mateix 1868. De l'altra, va promoure i va aconseguir la signatura de l'anomenat «Pacte de Tortosa», el maig de 1869, amb representacions de les diverses organitzacions del partit de Catalunya, Aragó, València i les Balears, forçant l'obertura d'un procés de construcció del nou Partit Republicà Demòcrata Federal (PRDF) «des de baix», o, si més no, des de la realitat regional del partit per sobre de la representació parlamentària a Madrid.

Aquelles *Bases per a la Constitució Federal de la Nació Espanyola* s'obrien amb l'acusació que a Espanya s'havia intentat una «unitat nacional fictícia», forçada per la «tirania i cobdícia d'un centre envilit», una unitat que finalment havia fracassat; la unitat real i veritable d'Espanya, harmònica, només podia arribar a través de l'establiment d'una «confederació republicana». La caracterització de la sobirania era una cosa ambigua i en realitat defensava la idea d'una «sobirania compartida»: «La Confederació té dues bases: la sobirania del conjunt del poble i la sobirania dels estats que la formen. Cap de les dues sobiranies és superior a l'altra.» La divisió territorial havia de fonamentar-se en estats de dimensió adequada, grans, respectant el dibuix de les regions històriques. El significatiu és que es considerava que els estats havien de tenir llibertat per a la formulació de la seva pròpia codificació legal segons les pròpies tradicions, costums i història. Es tractava d'una proposta moderada, que es volia responsable i possible. Una proposta que en el tema iberista no trencava tampoc en absolut les pautes més clàssiques sobre la incorporació voluntària de Portugal a un projecte comú. Així en l'escrit que sobre el pacte signat a Tortosa llançaren els diputats de les regions presents

que hom titulà *Los diputados republicanos de Aragón, Cataluña y Valencia a los firmantes del Pacto federal de Tortosa* hom deia:

Lejos de ir a la desmembración de la nacionalidad, vamos a perfeccionarla, poniendo su cúspide a la obra de tantos siglos, por medio de la federación en Portugal. Si hemos de creer a una gran parte de su prensa, a las manifestaciones de Coimbra, a las poderosas asociaciones de Oporto y de Lisboa, a las palabras de ilustres repúblicos, Portugal, que protestaría en una guerra interminable contra toda unión monárquica con España, está dispuesto a aceptar una federación peninsular que le permitiese conservar su autonomía como nosotros conservaremos la nuestra, a la sombra de una sola bandera y en el seno de una sola nación.

Los Estados Unidos de Europa, que son el ideal de nuestro siglo, pueden y deben comenzar en España. Nuestra posición geográfica, nuestra independencia inquebrantable, nos dan todos los medios de iniciar esta gloriosísima obra. La opinión europea nos auxilia de una manera poderosa [...].

Salud y fraternidad. – Madrid, 28 de Mayo de 1869¹⁴.

La trencadissa i la radicalització catalanista vingué després. Especialment, tindria moltes repercussions la famosa «Declaració de la Premsa Republicana de Madrid», signada el 7 de maig de 1870, que s'inscrivía en la reacció antifederal de part del partit i defensava inexcusablement per al futur una «unitat legislativa». Va ser en aquest moment que *El Estado Catalán*, l'òrgan d'Almirall i els intransigents federalistes, es va obrir a la definició més catalanista i més coherentment «confederal» del seu projecte. I va ser llavors precisament quan va començar a destacar la figura de Josep Narcís Roca i Farreras (1834-1891).

Al principi, Roca i Farreras es va esforçar simplement per dotar de contingut històric al confederalisme, usant exemples europeus. Va situar, a més, dins del discurs federal català la preocupació per «conservar i respectar la història, la llengua i els costums de les antigues nacionalitats»¹⁵. En la conjuntura de 1868-1869 va pretendre generar un front amb determinats progressistes (especialment, amb alguns catalans –sense esmentar-lo explícitament, un exemple podia ser Víctor Balaguer) per a obtenir el reconeixement de les antigues unitats i vertebrar la realitat regional a l'espera de la seva conversió en estats autònoms dins d'una confederació, així com amb els republicans de la capital, especialment amb *La República Ibérica*, de Miguel Morayta (un altre d'aquells federals d'acceptació conjuntural i simplement nominal de l'adjectiu federal), tot avançant la definició d'un republicanisme socialment avançat. Després de la declaració de la premsa madrilenya esmentada, passà a denunciar que l'única sortida, d'imposar-se les tesis madrilenyes, era la ruptura abrupta de l'estat unitari i la revolta. La política que preconitzava la Declaració «obligarà les províncies a separar-se del govern central; no federalitzarà, obligarà les províncies a trencar, per la separació, la unitat uniformadora, la unificació unitària, a verificar un moviment semblant als de 1836 i 1854, i més encara al de 1808; precedents històrics de l'únic camí que la tossuderia de l'estat unitari deixarà». Roca constatava que ni amb els republicans es podia esperar alguna cosa de Madrid. Allà hi havia anticatalanisme en tots els partits. Roca i Farreras

¹⁴ GONZÁLEZ CASANOVA, José Antonio. *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938)*. Barcelona: Curial, 1974, p. 443

¹⁵ J. ROCA (com signava en aquella època) a la *Revista Republicana Federalista* de Barcelona núm. 4, el 5 de maig de 1869, p. 54-55, dins la sèrie «Precedentes históricos de la federación en España», publicà: «III. Las alianzas ibéricas independientes».

acusaria, a més, els republicans madrilenys de la Declaració de ser socialment retrògrads i oposats al socialisme i els avenços socials que exigien els obrers i les capes populars de la població. La seva conclusió final, després de repassar les diverses «unitats» a la francesa, castellana o prussiana, i a la suïssa, nord-americana o aragonesa, era que si l'obligaven a escollir entre unitat i separació, ell s'inclinaria per la separació.

Aquella sèrie avançaria les consideracions d'una altra posterior que anava a constituir la primera formulació del que s'ha anomenat «el catalanisme progressiu», el primer text explícit i directe a formular una opció catalanista socialment obrera i popular, nacionalista i oberta a l'independentisme. La nova sèrie es va publicar a *La Renaixensa*, entre maig i setembre de 1873. Aquell text va partir d'una nova decepció, ara dins de la República proclamada l'11 de febrer de 1873, i va coincidir amb la que va experimentar el mateix Valentí Almirall, qui va traslladar a Madrid *El Estado Catalán*, al març-juny del 1873, en un inútil esforç per influir en l'opinió de la classe política republicana madrilenya i aconseguir la construcció real de la República Federal.

És útil observar la distància que hi havia entre les discussions i aspiracions del catalanisme federal i les propostes del federalisme espanyol i en tot cas el de la direcció madrilenya. El projecte de constitució federal que va ser presentat a les corts el 17 juliol 1873 establia, implícitament, la supeditació dels «estats regionals» a la Federació – que en el text es presentava com a sinònim de la nació espanyola. Els poders dels estats eren clarament inferiors als de la Federació i, significativament, el Senat –on es reunia la representació dels estats membres– no tenia iniciativa legislativa i només exercia funcions de control de la constitucionalitat de les lleis que elaborava el Congrés. Les constitucions regionals –en realitat simples «estatuts»– naixien jurídicament de l'organisme legislatiu central i el Poder Federal podia en últim extrem revocar-les. El projecte ni tan sols recollia la formulació eclèctica i continguda del projecte almirallià de 1868, en el qual, com hem vist, es pretenia un cert equilibri entre el poder federal i el dels estats i s'intentava una «sobirania compartida».

D'altra banda, la força del referent portuguès a Catalunya en aquells anys del Sexenni, així com la importància i incidència cultural republicana entre l'obrerisme, no es difícil de veure. Ha passat potser desapercebut, però en el Primer Congrés Obrer Espanyol, que es reuní a Barcelona el juny de 1870 i s'adherí a la Primera Internacional, alguns delegats barcelonins proposaren enviar un missatge «a nuestros hermanos portugueses llamándoles a la federación y solidaridad internacional»¹⁶. Trigà una mica però finalment el missatge fou redactat i enviat. Paga la pena fer-ne una reproducció extensa:

ASOCIACIÓN INTERNACIONAL DE LOS TRABAJADORES

Llamamiento a los trabajadores de Portugal.

Obreros portugueses, hermanos nuestros: aunque próximos, aunque procedentes de iguales tiempos y orígenes, portugueses y españoles, pasamos siglos sin que disminuya nuestro incomprendible alejamiento, sin que nos reconozcamos realmente hermanos, sin que se unifiquen nuestros intereses y tendencias, siendo así que unidos han estado y estarán seguramente nuestros destinos.

La causa de tan anti-natural separación, no podía fundarse sino en la injusticia; efectivamente, como no ignorareis, el origen fue realmente bastardo, anti-social, propio del nepotismo y rapacidad de poderes cesáreos.

¹⁶ *Actas del I Congreso Obrero Español, Barcelona 19-25 junio 1870*, Victor Manuel Abloa ed. Madrid: Zyxx, 1972, p. 323. La proposta es presentà a la Sessió decimotercera, signada el 25 de juny de 1870 per Marsal, Farga Pellicer, Nuet i Meneses.

Erasede por los años de 1185. El rey Alfonso IV estrechaba el cerco de Toledo, formidable baluarte del poder musulmán. Entre sus tropas, un aventurero francés llamado Enrique de Borgoña, logra apoderarse del ánimo del monarca ¡buen caballero sería! ¡Quizá mejor cortesano, que también bajo la lona del campamento se corrompe é infecciona el aire al soplo de la adulación! Terminado el sitio, el rey regala a su favorito la soberanía del Condado de Porto-Gallo, pequeño territorio entre Duero y Miño, poco antes tomado de los moros, y ¡he aquí el destino de un gran pueblo quebrantado y torcido su porvenir! ¡Singular coincidencia! han ido desapareciendo una a una en España, todas las divisiones feudales, todas las soberanías parciales que tenían por título el derecho de herencia que en cierto sentido era legítimo y solo ha subsistido la que en ninguno se apoyaba!

En vano algunos de nuestros reyes como el previsor Alfonso XI quiso hacer constar la unidad nacional obligando al rey portugués a rendirle pleito homenaje; siempre influencias extrañas, vinieron a contrarrestar las aspiraciones de ambos pueblos! Fue menester la voluntad enérgica y universalmente respetada de Felipe II, para que 866 años después de la destrucción de la monarquía visigoda, quedara otra vez reunida la península bajo su cetro. Y para ello, téngase bien entendido, no hubo que violentar a los portugueses: bastó un paseo del Duque de Alba, y el respeto que a los extranjeros había inspirado la causa ibérica. En vano buscaremos el sitio y la fecha de un combate para marcar esta mal llamada conquista. Portugal se había ganado en Pavía, en San Quintín y en Lepanto.

Sucédense los tiempos; al despotismo fuerte y atendido, sigue el débil y despreciado, sin que los pueblos oprimidos puedan hacerse oír y ni aun siquiera lleguen a comprender la trascendencia de lo que con ellos se hacen. Impasibles asisten a una lucha que no parece importarles y al fin consiguen separarnos los franceses, después de destruir en Rocroy los restos de aquellos gloriosos tercios cuya disciplina había conseguido quebrantar la animadversión de un favorito!

Ha llegado el tiempo de que podamos consolarnos ambos pueblos de aquella gran desgracia.

En efecto, también con el historiador decimos los trabajadores, ha llegado el tiempo de que ambos pueblos reparemos errores pasados y también de que esta península, aunque pequeña en territorio, sea grande en independencia y dignidad.

Pero nosotros los trabajadores dejando a un lado sistemáticas y raquícas combinaciones políticas no reconocemos nacionalidades, no soñamos en monarquías ibéricas, no queremos ser liberticidas.

Abrazamos, estudiamos y agitamos la gran causa del trabajo que lo es de la humanidad, y por ella, haciendo imposible las castas parásitas, gérmenes de discordia, tendremos unión, y la patria será universal.

Con nuestra perseverancia en la asociación los trabajadores nos proponemos obtener que la fraternidad no sea ya más, solo una palabra.

Sintiéndonos más impulsados los trabajadores al ver que va siendo un hecho lo que nos propusimos, que va siendo real y positiva la solidaridad fraternal; decididamente, hemos de llamar a todos los que viven del trabajo, y en nuestra progresiva marcha redoblar nuestro ánimo, completarnos, organizarnos, a fin de terminar nuestra obra.

Hoy que en nombre de la salud universal y paz social hacemos nuestra la bella divisa de los trabajadores helvecios: *uno para todos, todos para uno*; hoy que tanto en Londres como en Ginebra, tanto en Paris como en Berlín, tanto en Zurich como en Viena, resistimos y nos ayudamos solidariamente en la lucha inevitable entre las insaciables pretensiones del capital y las reclamaciones legítimas del trabajo, tanto los trabajadores portugueses como los españoles, no debemos quedar fuera aislados del gran movimiento emancipador, pues nuestro esclavo malestar se eternizaría.

En España ya tenemos algo adelantado, no dejéis de acompañarnos vosotros los trabajadores de Portugal. Portugueses y españoles hemos ido siempre juntos a las grandes cosas; démonos la mano también, para obtener para la emancipación obrera

que podamos los trabajadores *ejercer todos nuestros derechos* y dejemos de ser víctimas de una organización social anti-humanitaria y anti-natural.

En la irregular e injusta sociedad presente, subsistiendo castas y religiones, clases y partidos, el excesivo mal, la lucha intestina interrumpida hasta hoy solo por el triunfo del más violento o más criminal, nos hace tener a los hijos del trabajo conciencia de nuestro ser, de nuestro valer, de nuestro poder, de nuestra misión en esta tierra que el sacerdocio ha llamado patrimonio de papas y la burocracia dominio de reyes.

Por el trabajo regeneraremos el mundo; a la organización de las fuerzas del trabajo debemos pues consagrarnos, desentendiéndonos de banderías políticas, de farsas religiosas, de egoísmos personales.

Nuestra tarea de reivindicación del trabajo en sus derechos y nuestra obra de solidación en las armonizadas formas de cooperación y resistencia, exigen que en cada localidad, en cada circunstancia, en todo oficio, sepamos ante todo bien conocer la situación económica de la mano de obra, que clave es de buen éxito en nuestros primeros y reformadores pasos; y prestemos atención asidua, y demos cumplimiento á los meditados acuerdos que tras la experiencia y en amplio y libre concurso los obreros todos por medio de los Congresos vamos obteniendo.

A la constitución de bases que afectan á todos los operarios, debemos acudir todos; debe haber la representación de todos.

No dejéis hermanos portugueses de acudir a favorecer la dilucidación de tan íntimos y vitales intereses. Preparaos para el Congreso obrero próximo. La salud internacional del mundo obrero lo reclama —De nuestra parte recibiréis cuantos detalles os falten y se refieran a los trabajos y acuerdos de nuestra tarea emancipadora.

No aumentemos con nuestra indecisión los obstáculos que hoy más que nunca presentan solapadamente la tiranía y la voraz explotación.

De nuestra cordura y actividad depende sí, estimados obreros portugueses, que pase a ser realidad lo que está en el fraternal ánimo de todos nosotros; de todos los que tanto sufrimos en la presente desconsiderada sociedad, cuyos violentos explotadores tan abandonados nos dejan á cada paso en nuestras tres grandes calamidades: *falta de trabajo, enfermedad y vejez anticipada*.

Los obreros españoles hemos, aunque con gran trabajo, hecho algo para que cuanto antes sea una realidad la mejora social de cuantos viven del trabajo; mas este acontecimiento regenerador, esta etapa en nuestra marcha reivindicadora no podía ser satisfactoriamente un hecho sin tener presente a nuestra hermana la región portuguesa, y sin recordarla sobre todo que nuestra falta de relaciones es un crimen de lesa internacionalidad, que entre los hijos del trabajo no hay extranjerías, ni hay nacionalidades, solo hay fraternidad; sin hacerla partícipe de nuestro sentir, de nuestra afición a la solidaridad y al trabajo —expresión virtual del derecho y deber humanos y que la inteligencia del laborioso pueblo transformará para todos en grata ley de vida y salud social. El trabajo solidario nos hará fuertes como nos interesa a todos, con sus problemas y organizaciones nos hará aptos y hábiles y por esto nos llama a reunirnos, *a entendernos*.

Vosotros, hermanos nuestros, permaneceréis ajenos a esta gran corriente universal que alienta y ha de enlazar a todos los hijos del trabajo en su grande obra de emancipación?

—No.

Al vernos erguir la roja enseña de la verdadera fraternidad, vuestro pecho late, vuestro ánimo se conmueve, porque unas mismas son nuestras penas y nuestras esperanzas; y no permanecerá mudo a nuestro llamamiento.

Hermanos portugueses! asociémonos todos y démonos la mano.

Llegan ya los tiempos de que los deberes sean inseparables de los derechos, y que derechos y deberes lo sean también de todo hombre.

Asoma sí, el instante en que los déspotas del mundo todo han de humillarse a la fuerza ya que incapaces son de hacerlo por sentimiento.

Pero la VERDAD, la MORAL, la CIENCIA, al fin triunfan.

Se presiente a penas la justa indignación del pueblo y vemos como la luz penetra en los más negros antros de las avasalladoras teocracias, y tronos y altares se bambolean, todas las criminales artimañas de las coronadas fieras humanas restallan.

Albores son del siglo XX, ante los que la justicia se hace.

Operarios portugueses, hermanos; compañeros de trabajo que somos en el mismo lugar y tiempo, esencialmente fraternales deben ser nuestras aspiraciones, ligados están todos nuestros intereses, solidarizados deben estar nuestros esfuerzos, y tanto más deben estarlo, entendedlo bien, cuanto unos mismos son nuestros grandes peligros.

La salud social y la paz fraternal ahuyentada y desconocida por la desigual condición de los vivos elementos sociales, exigen que los operarios todos hagamos alto en nuestro indiferente y galvánico rutinarismo, requieren más movimiento, circulación y esfuerzo en nuestras mutuas relaciones, exigen que no hagamos mal tercio a la grande y natural organización internacional de nuestros recursos y facultades.

Federaos y federémonos todos, obremos internacionalmente y nuestra emancipación será.

Operarios portugueses.

Salud y Revolución social.

Barcelona diciembre de 1870.

La Comisión nombrada por et Congreso:

A. Marsal, maquinista.—Juan Nuet, cerrajero.—A. G. García Meneses, tintorero.—R. Farga Pellicer, tipógrafo¹⁷.

5. En temps de la Restauració: catalanisme polític i concepció plurinacional de l'estat federal.

Coincidint amb la instauració de la Restauració el 1875, el canvi de conjuntura fou clar i la «qüestió ibèrica» s'allunyà de l'escenari polític més oficial. A Espanya, el fracàs de la Primera República i el retorn dels Borbons semblà desfer qualsevol vel·leïtat iberista dels dinàstics, cada cop més agrupats a l'entorn d'Alfons XII. Pel seu costat, a Portugal, la consolidació de la Regeneração, després del cop de mà de Saldanha, no semblava haver de menester de cap aventura. Com sempre, a més, les grans potències no tenien cap interès en remoure el mapa de la península i el seu equilibri de forces al Mediterrani. El més notori per tant havia de ser, al marge de la ja tradicional reticència de les forces conservadores –i en especial de Cànovas del Castillo– a la hipòtesi d'una unió ibèrica, la retirada de l'interès liberal i progressista que tant havia destacat al llarg dels cinquanta i seixanta i molt en especial el 1868-1870. Ara Sagasta o el general Serrano i els altres caps del moviment sols semblaven interessats en com retornar a la vida política en la nova situació creada el 1875. Pot semblar una anècdota però l'òrgan de premsa bàsic del partit progressista que havia estat *La Iberia* (Madrid, 1854-1898), ara ja no recuperà la seva anterior importància.

Què hi restà? L'iberisme continuà, més clarament que ja ho era, dins el republicanisme. Ara bé, en la mesura que la qüestió era fora de l'escenari polític real, simplement aparegué com una aspiració llunyana i genèrica, una mena de senya d'identitat, sense cap esforç concret ni cap incidència més enllà de determinats àmbits intel·lectuals. Algunes obres doctrinals s'hi referien, però més aviat de resquitllada. El cas més significatiu en aquest punt fou l'obra, sense dubte important i ambiciosa d'altra banda, de Francesc Pi i Margall, *Las Nacionalidades*, publicada en la seva primera edició el 1877. Pi hi advocava per la reconstrucció de les antigues províncies que «conservan aun su fisonomía y algunas se distinguen de las demás por la particularidad

¹⁷ *La Federación*, Barcelona, 8 de gener de 1871.

y unidad de su lengua, sus costumbres y leyes». Considerava que eren la base imprescindible per a la federació i, de passada, sí, feia esment que potser així Portugal voldria «unirse a nosotros al ver ciertas garantías de que se respetaría su autonomía a que tenía derecho por naturaleza»¹⁸. Però Portugal ni la problemàtica de la qüestió ibèrica tenia cap tractament específic dins l'obra. El mateix succeí amb un altre dels gran dirigents, Emilio Castelar, quan publicà la *Historia del año 1883*.

Si ja abans, en els moments de crisi, part dels republicans s'aixoplugaren a Portugal, arran de la caiguda de la República el gener del 1874, les relacions i els contactes augmentaren. Com és lògic, l'exili fou en gran mesura de dirigents espanyols de residència madrilenya o més en general occidental. El mateix Salmerón, amb diversos amics i correligionaris s'hi refugià, almenys fins que les pressions de Cánovas del Castillo l'obligaren a passar a París el 1876. Sembla que dictà classes, amb gran èxit, a la Universitat de Coimbra¹⁹. També hi viatjà el juny del 1874 Emili Castelar, amb notorietat i gran èxit propagandístic: a Lisboa se li oferí un banquet; a Oporto hom l'homenatjà al Teatre de la Trinitat; el duc d'Almeida li dedicà una poesia. Un altre dirigent important que sojornà a Portugal fou Fernando Garrido. A Lisboa es guanyà la vida com a pintor i col·laborador a la premsa; en especial a *Los Almanagues Republicanos*, que l'editor Carrilho Videira féu aparèixer, i a la revista *Europa*. Tanmateix també havia de ser obligat, primer a marxar a Oporto el 1877 i poc després a París. Un quart republicà espanyol conegut fou Nicolàs Estévez. Aquest, anys després, explicà, en les seves memòries, no sols la seva estada sinó les activitats dels exiliats del moment, en part centrades en mantenir relacions amb els republicans portuguesos i mantenir reunions a la Libreria Internacional de Carrilho Videira, amb els esmentats i Nicolás Díaz Pérez, Gumersindo la Rosa, Casas Genestroni, Cala i Benot²⁰.

Un fruit important de tots aquests contactes fou l'aparició a mitjans del 1874 a Lisboa de la revista *Europa*, que feia constar «dedicada especialmente a los hijos y habitantes de las repúblicas americanas de raza latina y con centros de redacción en Lisboa, Madrid, París y Londres». La propietat fou de Paul, la Rosa y companyia. El director, Eduardo Benot. La llista de redactors i col·laboradors era àmplia però mantenia en principi el discurs federal. A Lisboa hi intervenien Benot, Cala, La Rosa, Rodríguez Navas, Garrido y Estévez, junt a Carrilho Videira i (potser estrany en aquestes dates) Latino Coelho. Des de Madrid, hi havia Pi i Margall, Vizcarrondo, Orense, Figueras, Diaz Quintero, Guisasola, Navarrete, Rafael M. De Labra i la duquessa de Wilson. De París comptaven amb les signatures d'Alfred Naquet, Victor Hugo, Léon Gambetta i Louis Blanc. D'Itàlia constava Giuseppe Garibaldi. La revista, a la pràctica, actuà com a plataforma per a la discussió interna del republicanisme hispànic, i notablement la crítica de la majoria federal a Castelar i les cada cop posicions seves més dretanes. La revista durà poc: a principis de setembre les ordres del govern portuguès obligaren a abandonar Lisboa a Benot i la major part dels col·laboradors refugiats inicialment a Lisboa. Aquella primera repressió governamental es repetí com he ja dit el 1877, en aquesta ocasió sota la pressió directa de Cánovas, quan els emigrats espanyols hagueren de sortir a corre cuita del país. S'estroncà així una sèrie els contactes directes entre els republicans de banda i banda. En realitat, també per als republicans la «qüestió ibèrica» perdé tot protagonisme polític fins la crisi de l'Ultimatum del 1890. Els contactes foren així, en gran mesura sols culturals, i es difícil de trobar referències precises i relació estreta entre els dos moviments, fora de la consigna o l'especulació llunyana.

¹⁸ *Las Nacionalidades*, p. 290 i 238.

¹⁹ Vegeu MAGALHAES LIMA, Sebastião. *La fédération iberique*. Paris: Imp. Gautherin, 1892, cap IV.

²⁰ Vegeu ESTÉVEZ, Nicolás. *Fragmentos de mis memorias*. Madrid: Álvarez, 1903, p. 465 sqq.

A Catalunya, les referències portugueses més significatives continuaren sent les dels federals catalanistes i els pimargallians. Amb una novetat important, respecte de les anàlisis del Sexenni, ja que començà a generalitzar-se, en alguns casos, l'ús i, si es vol, la instrumentalització, de la referència portuguesa per tal de començar a dibuixar una embrionària idea plurinacional de tota la península, sobre tot en la línia ja apuntada per Roca Farreras i Almirall. Entrats els anys vuitanta, també es mourien en aquesta direcció els catalanistes federals liderats per Josep Maria Vallès i Ribot (1849-1911). Esmentem-ne alguns exemples. Per a començar, el republicà federal portuguès Francisco Teixeira Bastos (1857-1902) col·laborà de tant en tant al *Diari català* (1879-1881) que impulsava Valentí Almirall, en el moment de la reorganització del partit democràtic federal a Catalunya. Les relacions de Bastos amb Catalunya foren ja força regulars. Potser amb major especificitat iberista, un dels redactors, Pere Sacases (1850-1897), prengué peu en el tractat de Lourenço Marques signat per Portugal i Anglaterra, per a desenvolupar un determinat programa de Federació Ibèrica, que ell llavors, donada la reacció i la protesta antibritànica, creia factible. A notar que una part, important, de l'argumentació de Sacases venia a denunciar el perill de la voluntat assimiladora i uniformadora castellana i del centre. Calia, segons ell, ajuntar esforços i lluitar conjuntament per tal de vèncer i crear una «nacionalitat ibèrica» des de la conjunció respectuosa amb la llengua, les costums, les lleis pròpies, el treball, la indústria i l'autonomia política de «Catalunya i Portugal, València i Aragó, Mallorca, i Galícia, Andalusia i Astúries, lliurement unides...»²¹.

També, per a Josep Narcís Roca Farreras, Portugal passà a ser un exemple instrumental i llunyà. Vegi's, si no, algun fragment de la famosa Carta que adreçà al míting organitzat pel Centre Català al Teatre de Novetats el juliol de 1886. Acabava:

Des d'ara, catalans, doble camí, doble jornada, doble feina: en lo terreny econòmic i dels interessos materials, sostenir la competència fins on es pugui i buscar o nous mercats, o nous camins comercials. En lo terreny polític català i dels drets morals, reivindicar la nostra vida de nacionalitat i poble, cridar a la llibertat, al dret, a la vida, a nostra Catalunya enpés [sic] i a totes les nacionalitats o regions nacionals d'Espanya. Lo que pensen l'Estat absolut i la seva gent per l'annexió de Portugal, havem de sentir-ho per la independència catalana: bé accepten i es conformen amb que Gibraltar siga de l'anglès, per què no han d'acceptar i conformar-se amb que Catalunya siga dels catalans com Portugal dels portuguesos?

Llibertat i fraternitat ha de ser lo nostre lema, catalans; independents i agermanats.

Visca Catalunya, visca la independència nacional!!

J. Narcís Roca

Barcelona 25 de juliol de 1886²²

Si bé ens hi fixem, almenys per a Roca, Portugal sols era l'exemple d'una nacionalitat reeixida que havia sabut conservar la seva independència. En tot cas, semblaria que, a l'entorn del 1888 –abans que l'ultimàtum de 1890 reviscolés el tema– el debat sobre la unió ibèrica estava somort, potser oblidat. Almenys és el que es desprèn d'aquesta nota de *L'Arch de Sant Martí* (segurament indicativa de quina havia estat sempre la posició de J. Narcís Roca):

Portugal segueix tant resolt com mai a conservar la seva independència. Ni els seus republicans federals tracten de la unió federativa amb Espanya; sols de la personalitat

²¹ «La Federació Ibèrica». *Diari Català*, núm. 611, 17 d'abril de 1881, diumenge, p. 5-6.

²² *L'Arch de Sant Martí*, núm. 172, 28 de juliol de 1886, p. 720.

política y administrativa de les regions o províncies naturals que té Portugal i de la ulterior confederació d'elles.

L'autor d'aquest article recorda que als anys 1869, 1870 i 1871, discutint en alguns periòdics d'aquesta ciutat los temes i problemes de la República Federal, es va manifestar oposat a l'entrada de Portugal a la confederació espanyola; que quedés Portugal independent, senzillament aliat, encara que ell i Espanya fossin confederacions o repúbliques federals²³.

6. L'exemple de la reacció a l'ultimàtum anglès a Portugal del 1890

El debat iberista, a banda i banda, retornà el 1890, arran de la crisi política portuguesa oberta arran del conegut com a ultimàtum britànic. Un cop més, la qüestió vingué afavorida pel clima anglòfob obert a Portugal. En plena competència colonial a l'Àfrica, el govern portuguès havia llançat una petita ofensiva per tal de controlar la franja subequatorial entre Angola i Moçambic, un projecte que entorpia els plans britànics d'ocupar la línia El Cap – El Caire. El gener del 1890, el Regne Unit, prenent peu en un petit incident a Zambeze, forçà la renúncia dels portuguesos. La situació generà una ampla mobilització popular i un seguit de manifestacions antigovernamentals i anglòfobes, que capitalitzaren els republicans i els estudiants. No aconseguiren en qualsevol cas frenar la pressió britànica, que imposà un tractat (20 d'agost de 1890) i un modus vivendi (novembre de 1890) que sancionaren el predomini anglès. La protesta reviscolà l'iberisme i, també, el llatanisme, que hom volia contrapesar al pes creixent de la cultura anglosaxona i germànica. El fet és que els estudiants portuguesos intentaren una Federació Ibèrica d'Estudiants, viatjaren a Espanya editaren una revista, *Anatema*, oberta, tant a portuguesos i espanyols, com als escriptors francesos, italians i fins i tot als romanesos.

En realitat, el republicanisme portuguès procurà al màxim desmarcar-se de les formulacions de la «unió ibèrica», entesa com a una opció monàrquica que supeditava Portugal a l'Espanya de matriu castellana. La seva opció, federalista, que acceptava una «federació ibèrica» si era igualitària i no significava cap predomini espanyol, es situava sempre en el context i el camí d'una federació llatina²⁴. Foren especialment significatives, en aquest sentit, les cartes adreçades als republicans federals barcelonins amb motiu de la commemoració de l'11 de febrer –l'aniversari de la proclamació de la Primera República espanyola– per Teixeira Bastos i per Teófilo Braga. Mancats de permís per a fer una altra mena de celebració, el banquet dels federals, fet el mateix dia 11, fou el més nombrós i lluït. En el moment dels brindis, Pere Closas, que presidia el comitè barceloní del partit, llegí en especial els missatges de Teófilo Braga i de Teixeira Bastos:

SEÑOR DON PEDRO CLOSAS
Presidente del Comité Republicano Federalista de Barcelona

No siéndome posible corresponder a la honrosa invitación que ustedes me dirigen para asistir personalmente a la conmemoración de la gloriosa fecha del 11 de febrero de 1873, no puedo en manera alguna dejar pasar este acto sin participar en espíritu de vuestra ardiente y mi ardiente aspiración. Hoy sobre todo en que un terrible acontecimiento lleva la conciencia portuguesa a la comprensión de que su aislamiento político en el organismo de las Españas, es la causa de las afrentas, humillaciones y

²³ *L'Arch de Sant Martí*, núm. 320, 22 de gener de 1888, p. 63.

²⁴ Vegeu en especial VÁZQUEZ CUESTA, Pilar. «Un noventa y ocho portugués: el ultimátum de 1890 y su repercusión en España». Dins *El siglo XIX en España. Doce estudios*, José María Jover dir. Barcelona: Planeta, 1974, p. 485-527.

rapiñas que ha sufrido de la [...] alianza de la dinastía de los Braganzas con Inglaterra cuando los espíritus aun los más débiles y timoratos vuelven sus ojos a la expectativa de una alianza con España, hoy saludo con entusiasmo a los que constantemente y más alto han levantado la bandera del federalismo y que conservan intacta la tradición del día 11 de Febrero de 1873.

La República en España había sido una condición de vida para Portugal, con ella no habríamos tenido las tentativas de traiciones del tratado de Lourenço Marques, del tratado de Zaire, ni la consumación de la infamia del tratado de Goa. Quiso la fatalidad que la República expiase el error de la doctrina unitarista, y de la restauración monárquica en España, resultó la estabilidad política de Portugal desde 1875 hasta hoy.

La restauración monárquica en España es una última experiencia política que lleva la desilusión a todos los caracteres justos y levantados.

[...]

Ha llegado la hora de que España retoque el problema de su reorganización política, convirtiendo su soberanía en una honrada magistratura.

Como federalista y bajo el oprobio del brutal Ultimátum del 11 de Enero con que Inglaterra se deshonró, ansío que llegue el día en que la fraternidad republicana arraigue y fortifique la libertad de todos los pueblos peninsulares. Ruego a usted digno Presidente del Comité federal de Barcelona que haya presentado a la Asamblea estos sentimientos de su correligionario,

Teophilo Braga

Lisboa 5 de Febrero de 1890

SEÑOR DON PEDRO CLOSAS

Presidente Del Comité Republicano Federalista de Barcelona

Querido correligionario y amigo; cuando una gran parte del país, indignada por la insolente provocación del Gabinete inglés abandona antiguos preconceptos fomentados y alimentados a través de los siglos por los intereses egoístas de las dinastías y reconoce, en fin, que la gloriosa España nuestra hermana por la situación geográfica, por la raza y por las tradiciones históricas ha de ser nuestra mejor aliada; cuando hasta los periódicos monárquicos que apenas hace dos meses nos acusaban de anti-patriotas y de ibéricos, proclaman hoy la íntima conjunción de Portugal y España sea como sea; no puede ni debe quedar silencioso quien como yo ha doce años viene abogando y defendiendo la idea política de una federación peninsular

Es por esto que aprovecho la ocasión en que mis correligionarios de Barcelona reunidos celebran solemnemente una fecha gloriosísima en los anales de los pueblos modernos, –correligionarios de los cuales tengo recibidas siempre inequívocas e incesantes muestras de simpatía– para pedirlos a vos digno Presidente el Comité Republicano Federalista de Barcelona que os sirváis ser intérprete de mis sentimientos ante este numeroso auditorio, y que en mi nombre levantéis un caluroso viva a la futura federación de los pueblos de la Península Hispánica.

Esta federación será el primer paso para la formación de la grande República Occidental de los Estados Unidos de Europa, ideal ferviente que abrigamos todos los federalistas. Ideal poético de Víctor Hugo, y previsión histórica de Augusto Comte, que inevitablemente ha de realizarse. Salud y solidaridad.

Teixeira Bastos

Lisboa 6 de Febrero de 1890.

La crònica del diari, afegia: «Los anteriores documentos, de uno de los cuales hemos omitido algunos conceptos graves, fueron aplaudidos frenéticamente por el auditorio, que prorrumpió en vivas a Portugal y a la unión de la raza latina»²⁵.

Cal fer notar que aquest discurs «federal» o «federalista» portuguès fou sobretot acollit pel republicanisme federal espanyol i en especial el català. No tant, o pràcticament gens, per la resta de famílies republicanes. Els republicans progressistes i els orgànics, també els castelarins i possibilistes, es feren certament ressò de la crisi portuguesa, denunciaren el predomini anglès, però tendiren a defensar en el fons la idea d'una unió ibèrica, i no pas cap mena de reconstrucció federal d'un nou estat a la península. Si acceptaven alguna mena de solució dita federal era sols en relació a l'entesa entre Espanya –que en cap cas pretenien internament reformular– i Portugal. Més encara: la seva anàlisi sempre posava en un primer pla la necessitat d'enfortir el pes espanyol en el context europeu i entenien la participació portuguesa com a una mena de «reunificació», un retorn. El seu horitzó, sens dubte, era el dels grans estats-nació. Així quan, en algun cas, defensaven també la federació llatina aquesta sempre es sustentava en l'aliança d'unes poques grans nacions-estat. No era, com almenys en part del republicanisme federal pimargallià i en bona part del federalisme català, una estratègia de defensa de la democràcia local i des de baix, que havia de salvaguardar el paper de les petites nacionalitats davant de les grans potències.

A Madrid, un dels primers diputats republicans a moure la qüestió portuguesa fou Rafael M. Labra, més o menys relacionat amb el republicanisme progressista salmeronià i krausista. Des de Barcelona, *La Publicidad* i els possibilistes el defensaren, davant dels atacs canovistes²⁶. Ara bé, els castelarins procuraven ser molt prudents, almenys inicialment, conscients de les repercussions internacionals de la qüestió i sobretot de les lògiques susceptibilitats dels portuguesos. Així el cronista que tenien a Madrid (signava Felipe, pseudònim de Miguel Morayta) advertia:

Un discurso sobre iberismo, realmente está fuera de lugar en esta ocasión. Por lo mismo de que los portugueses nos quieren, más no conviene irles con solicitudes en estos momentos, en que no por lo que les ofrezcamos, sino por lo que ellos pueden encontrar en nosotros, han de ver en España una amiga cariñosa que no quiere dominarles, sino al contrario, vivir con ellos como hermanos²⁷.

Hi ha un exemple particular, que ve a completar quina fou la reacció del republicanisme federal davant la situació portuguesa de finals del segle, i com en general el gruix del federalisme hispànic procurava obviar les polèmiques que generaven les propostes plurinacionals a la península. En aquest sentit el republicanisme federal mallorquí²⁸ constitueix un bon exemple de com l'apel·lació a una federació ibèrica podia ser una forma d'esquivar les acusacions de ser, segons els crítics, «exclusivistes» o «separatistes». Durant el Sexenni havien mantingut estretes relacions amb els republicans federals catalans i una bona part dels dirigents, benèvols en la seva majoria, no tingueren tanmateix recança a formar part fins i tot de diversos comitès catalano-balears. Ja sota la Restauració, quan, com arreu, hi hagué la reorganització del partit republicà federal, ara sota l'impuls i l'obediència a Francesc Pi i Margall (al

²⁵ *El Diluvio*, Barcelona, 12 de febrer de 1890, p. 2-3.

²⁶ Vegeu en especial *La Publicidad*, Barcelona, gener de 1890.

²⁷ *La Publicidad*, 30 de gener de 1890, p. 2-3

²⁸ Uso aquí algunas de las explicaciones i dades aportades per l'excel·lent treball de Catalina MARTORELL. *El republicanisme federal a Mallorca (1840-1900). Cultura liberal i pensament democràtic*. Tesis doctoral dirigida per Pere Gabriel, UAB, 2015.

marge d'altres corrents republicanes també potents a les Illes Balears com els castel·larins i els zorrillistes), el gruix del partit apostà de nou per l'autonomia municipal i regional i també la federació com a peces substantives de la definició republicana. Un dels seus principals dirigents, Joaquim Quetglas, ara des del diari *La Autonomía* de Palma de Mallorca, defensà reiteradament unes Balears autònomes amb els seus municipis lliures. Alhora, no s'estigué de recollir argumentacions regionalitzadores i històriques. La culpa de la pèrdua de l'esplendor mallorquí no era sinó, per a començar, ja del centralisme dels Austries. Ara bé, aviat i de forma inevitable, s'apressà a negar qualsevol vel·leïtat separatista:

Y no se intente dar a nuestras palabras un sentido distinto del que está en nuestra mente. Al pedir la autonomía para la isla que nos vio nacer no entendemos que ninguno de nuestros correligionarios haya soñado en disgregar la patria. Calumnia infame esta que ni emboscadamente hemos e permitir que se nos dirija.

I a continuació, hom argumentava:

Establecida la autonomía, proclamada la forma de gobierno que defendemos, Portugal podrá sin recelos de ser absorbido celebrar un pacto federal con las regiones españolas, y entrar de nuevo y libremente a formar parte de la nación ibérica²⁹.

Com ja hem vist, la idea d'una federació dels pobles era sempre present en el republicanisme federal, i de manera especial aquest s'esforçava a considerar una federació ibèrica superadora de l'estat espanyol sempre en la mida que hi hagués un tracte igualitari i el reconeixement de la plena autonomia de totes les «regions» peninsulars. En aquest sentit, s'allunyava, és clar, de la idea d'una «unió ibèrica» sustentada en l'acord per dalt entre els dos estats-nació, l'espanyol i el portuguès, i menys encara en l'absorció o annexió de Portugal. A Mallorca, també, sovint, als discursos dels principals dirigents federals en parlaven. Així, també significativament, Antoni Villalonga Pérez, en l'aniversari de la proclamació de la Primera República, el 1891, digué:

Brindo, ciudadanos, porque España vea en breve victoriosos nuestros dogmas; porque Portugal, republicano, independiente, forme con nosotros la Confederación Ibérica; porque Francia, que dio hace cien años los derechos al hombre y la libertad a los pueblos no desmaye en la empresa; porque Italia, que antes del cristianismo civilizó el mundo antiguo, venga con sus hermanas España, Portugal y Francia a formar los Estados Unidos de la raza latina³⁰.

No hem d'oblidar, és clar, quina era la conjuntura del 1890-1891, quan l'ultimatum britànic a Portugal havia situat de nou en un primer pla la «qüestió portuguesa». A l'igual que havia passat abans, en els vuitanta, amb la imposició del tractat Lourenço Marques sobre la política colonial. Ara bé, per damunt de la situació política del moment, el cert era, com ja he manifestat en començar, que una de les derivacions del federalisme republicà hispànic i també el català era la concepció d'una nova Europa articulada a l'entorn d'unes grans confederacions de base ètnica i cultural, que alhora

²⁹ *La Autonomía*, Palma de Mallorca, 2 de juliol de 1883. Citat per Catalina Martorell, *op. cit.*

³⁰ *Las Baleares, periódico republicano autonomista*, Palma de Mallorca, 12 de febrer de 1891. També reproduït per Catalina Martorell, *op. cit.*

pogués equilibrar el pes dels diversos pobles i salvaguardar l'existència de les «petites nacionalitats».

El mateix periòdic federal mallorquí, *Las Baleares*, l'òrgan d'expressió d'Antoni Villalonga, Joaquim Quetglas i de Benet Pons i Fàbregues, que eren els principals directores del federalisme republicà illenc a l'època, el 1893 tornà a insistir en aquest iberisme, ara reproduint completament el manifest-anunci d'un nou diari federal, *El Ciclón*, que havia de publicar-se a Santiago de Compostel·la:

Somos republicanos federales, porque consideramos que los principios que informan la federación son los más acomodados a las leyes de la naturaleza y a los fines de la vida, tanto individuales como de relación. Deseamos ver autónomos a los municipios y autónomas a las regiones dentro de su vida interior. Aspiramos a que Portugal y España se confundan en un abrazo estrechísimo dentro de nuestro sistema. Juzgamos que las regiones en donde hoy aun es latente el espíritu de discordia por la defensa de sus libertades y de sus fueros, no darán después motivos para nuevas revueltas que ensangrienten el suelo de la patria. Y por último tenemos un íntimo convencimiento de que solo la República federal puede ser estable entre nosotros, como estables son las de los Estados Unidos y Suiza, que resultan modelos de buen gobierno dentro de las 21 repúblicas que existen en nuestro planeta³¹.

Com estic argumentant, en molts casos, aquest federalisme iberista venia a reforçar la idea d'un federalisme sustentat en les regions històriques i el respecte a les mateixes. Ja al segle XX, un Benet Pons ja major, que havia potser deixar enrere el radicalisme social del republicanisme federal del vuit-cents, continuava tanmateix abocat el 1919 al regionalisme històric illenc i mantenia les argumentacions federals a l'entorn d'un pacte entre iguals, confederalista si es vol:

Si s'arriba a realitzar la unió de Portugal amb Espanya formant una confederació, ¿qui pretindrà que Castella podria imposar al poble portuguès autoritats i funcionaris que parlessin en forma que no s'entenguessin els uns als altres? Això no és per a nosaltres més just ni més evident quan es tracta de Mallorca, de València, de Catalunya, de Galícia, de Biscaia³².

7. Resum i epíleg: la cultura republicana federal catalana i l'iberisme

Les posicions del republicanisme federal català davant l'iberisme i la hipòtesi d'una reunificació política peninsular es situen des d'un començament de ple en el debat sobre l'afirmació nacionalitària o nacional catalana i la discussió sobre el caràcter i significat de la nació espanyola. En aquest cas, ja al llarg del segle XIX es pot bé que malament fixar una mínima seqüència significativa dins el federalisme republicà a Catalunya (sempre en el context d'una acceptació potser majoritària dins el republicanisme de la idea de nació-estat amb pautes provinents de la formulació castellana). Les primeres incomoditats davant el model que s'imposa des de la centralitat de l'estat liberal s'intenten resoldre a través de l'aparició d'idees sobre una Espanya «feix de nacions» – que en uns pocs casos alguns ja denominen «nació de nacions» (aquí evidentment podríem situar persones com Bertran i Soler i Joan B. Guardiola). Aquestes primerenques intuïcions s'entrelliguen amb la consideració que, sols des de la pràctica real d'un model federal que respecti la pluriculturalitat i la plurinacionalitat dels pobles

³¹ *Las Baleares*, Palma de Mallorca, 9 de març de 1893. Fragment reproduït per Catalina Martorell, *op.cit.*

³² MARIMON, Antoni. «Nota biogràfica sobre Benet Pons i Fàbregues». Dins *El món dels professionals i dels intel·lectuals: Benet Pons i Fàbregues (1853-1922)*. Palma de Mallorca: Fundació Emili Darder, 1999, p. 25.

peninsulars, es podran fixar les bases d'una col·laboració voluntària i més harmònica i per tant avançar en la realitat d'una nació espanyola no absorbent ni homogeneïtzadora (aquesta és la posició del primer federalisme catalanista de Valentí Almirall o Roca i Farreras i, potser amb d'altres connotacions, també ho serà de Pi i Margall i Josep M Vallès i Ribot). Una tercera situació arriba, a l'entorn dels debats de mitjans dels 1880, amb la distinció entre nació i estat, quan molts –dins el catalanisme republicà federal– comencen a entendre l'Estat espanyol sols com a una necessària «realitat jurídica», potser útil per a la projecció exterior i el paper de les diverses nacionalitats en una realitat econòmica i política «moderna». En aquest punt, es dilueix força (mai, és clar, al cent per cent), la necessitat de donar alguna «substantivitat» cultural a la nació espanyola i en canvi es reforça molt i molt la consideració nacional de la realitat catalana. Seria el cas, més enllà de Vallès i Ribot, de dirigents més joves com Josep Surribas, Pere Sacasas, Miquel Laporta, etc., els quals s'implicaran obertament en el nacionalisme català republicà del segle XX. No hem d'oblidar, evidentment, Josep N. Roca i Farreras i les seves proclames que voregen sovint l'afirmació més obertament independentista, per més que acostumin a ser el producte de la decepció –decepció davant el fracàs reiterat de les successives «estratègies espanyoles» posades en peu per l'esquerra catalana– que no de l'argumentació directa en favor del desplaçament de la potencialitat d'una Catalunya independent.

Hi ha –ho sé i ho he esmentat– altres línies de pensament republicà federal. Una part del pimargallianisme català no seguí Vallès i, en aquest punt, es trobà indubtablement més còmode dins les argumentacions cosmopolites i universalistes que havia propugnat tenaçment Fernando Garrido.

Com a elements comuns de totes aquestes manifestacions cal no oblidar la denúncia, en determinats moments molt estripada i polèmica, fins escandalosa, del model castellanista de l'espanyolitat i la nació espanyola –sovint, potser amb major propietat, és qualificat de «madrilenyista». Així com la constant presència de consideracions culturals cara a la discussió del fet nacional ja al llarg del segle XIX i també dins el pensament liberal i republicà federal català. Com he dit, em sembla una simplificació abusiva, que facilita caracteritzacions errònies, suposar que sols el conservadorisme ideològic assumia aquests aspectes.

D'altra banda, també és cert que la problemàtica iberista no trenca, entre els federals, la tendència a defugir la consideració de quines podrien ser, pròpiament, les «nacions» o «nacionalitats» dins la península, més enllà de la referència del antics regnes històrics. Aquesta serà més una qüestió del segle XX. Encara que també en ocasions hi hagué alguna incursió en aquest terreny. Per exemple a través de les consideracions de Valentí Almirall i de Narcís Roca i Farreras.

Espero, si més no, haver ajudat a situar i entendre una mica millor el que els meus companys de taula ara ens exposaran, com ja he advertit, amb una major càrrega d'exemples iberistes precisos i del màxim interès.

Centre d'études catalanes de l'université Paris-Sorbonne

16 10 2014